

Вступ

Дея написання цієї книжки виникла з виходом мого дослідження «Роксолана: міфи та реалії». На той час я вже дописувала перший том свого роману про іншу султану-українку – Хатідже Турхан. Відтак назбирала достатньо матеріалів – листів, спогадів сучасників, архівних документів та ін., що дали мені змогу оцінити роль жінок з українських земель в управлінні Османською імперією протягом XVI–XVII століть.

Утім, спершу я вирішила зосередити увагу тільки на любовному листуванні Роксолани (Хюррем) з чоловіком – султаном Сулейманом. Адже, попри шалену популярність згаданої султани в Україні, у нас нема жодного документального видання, присвяченого окресленій темі. Сподіваюсь, у майбутньому фахівці-османісти звернуть увагу на цей прикрий факт...

Допоки такого не сталося, пропоную свій переклад листів Роксолани, який став можливим завдяки тому, що до мене потрапила книжка турецького історика Ерхана Афьйонджу «Сулейман Пишний: султан Сулейман Кануні та Хюррем-султан». У ній любовні листи цієї султани наведені зрозумілою мені турецькою мовою, котра наближена до османської, якою вона послуговувалася. Прочитавши їх, я була вражена красою високого стилю написання. Тому й вирішила перекласти ці листи українською, щоб поділитися ними із земляками Роксолани, які так нею пишаться.

Аби зрозуміти тонкощі літературного стилю, яким писали османською листи представники султанської династії, я послуговувалася коментарями американської дослідниці Леслі Пірс і турецьких істориків Мустафи Чаатая Улучая, Неджрета Сакаолу, Джана Альпгювенча й Талхи Уурлуела. Узяла до уваги й українську версію уривків любовної кореспонденції цієї султани, наведених у романі Павла Загребельного «Роксолана». Відтак вдалося не лише відтворити текст послань Хюррем-султан українською, а й навести нові, не знані досі в Україні факти з її життя.

На окрему увагу заслуговують поетичні рядки цієї султани. Перекладаючи їх, довелося задіяти не лише свій хист до віршування, а й уяву. Адже точний переклад українською османської поезії Роксолани, як і її чоловіка, султана Сулеймана, у зв'язку з мовними особливостями та стильовими відмінностями не спроможний передати усю красу їхнього звучання. Попри це, у своїй версії перекладу я намагалася бути максимальною наближеною до змісту віршів.

Окремий розділ присвячено дипломатичній кореспонденції Роксолани, надісланій 1548 року польському королеві Сигізмунду II Августу та 1555-го – перській принцесі Султан. За допомоги з перекладом із фарсі дякую викладачці кафедри сходознавства Львівського національного університету ім. І. Франка, іраністці Надії Вишневіч. Значною мірою завдяки їй маємо змогу зрозуміти, яку роль відіграла Роксолана у міжнародній політиці Османської імперії.

За додаткові роз'яснення щодо тонкощів перекладу турецькою я вдячна насамперед Тетяні Хомяк, а за допомоги з пошуком англійських та польських джерел на цю тему – сестричці Ксенії Кузнецовій та Ірині Шереметі. Подяку за багаторічну співпрацю висловлюю також редакторці, письменниці Валентині Вздудзьській та письменникові й краєзнавцю Богданові Мельничуку.

Велике спасибі за велику зацікавленість «роксоланівською» тематикою адресую директорові видавництва «Навчальна книга – Богдан» Богданові Будному. Подяку висловлюю й кандидатів історичних наук, доценту Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Світлані Потапенко – за надіслані світлини османської експозиції з віденських музеїв та консультації з історії козацької України; музикознавиці Олександрі Турянській – за спільний інтерес до особистості Роксолани й ознайомлення з матеріалами українських «роксоланознавців», а також своєму чоловікові Юрію, батькам Ользі та Євгенові Патаяй і тітці Наталі Глуховій – за розуміння, моральну й матеріальну підтримку.

Без допомоги усіх цих людей написання моєї книжки, як, зрештою, і ознайомлення українців з кореспонденцією та біографією Роксолани, було б неможливим. Сподіваюся, вона стане доречним доповненням до моїх попередніх досліджень і гарним подарунком для шанувальників Роксолани.

Автор

I

Любовне листування Роксолани

Почерк хасекі Хюррем

Свідченням палкого кохання султана Сулеймана та Роксолани, яке тривало майже сорок років, що нетипово для чоловіків османської династії, виявилось їхнє листування. Про його наявність стало відомо в середині ХХ століття. Тоді турецька дослідниця Нігяр Анафорта, яка працювала в архівах Стамбула, виявила сім листів Роксолани. Їх опублікував 1950 року відомий історик Мустафа Чаатай Улучай. Згодом знайшли ще одне послання. Тож нині відомо про вісім листів Роксолани до султана Сулеймана, який більшу частину життя провів у військових походах. Лише дев'ять років він міг перебувати у гаремі поряд з Роксоланою¹. Тому листів було значно більше, ніж збереглося. В одному з них султана пише коханому, що вже півтора місяця, котрі вона провела у муках чекання, не було від нього послання. Отже, листування між нею та Сулейманом відбувалось інтенсивно.

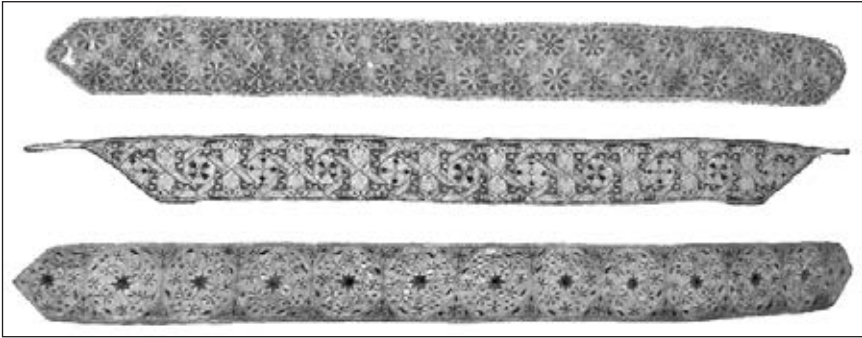
Зауважимо, що листи своєму чоловікові, султанові Селіму I Явузу, надсилала і його дружина Айше Хафса, яка була донькою Кримського хана Менглі I Гірея². З її появою у житті Селіма з його гарему було видалено інших жінок. Ідеться, зокрема, про матір Ювейса-паші, який був зведеним братом сина Айше Хафси, Сулеймана³. Коли вона завагітніла, Селім чомусь видав її заміж. Ім'я цієї жінки не збереглося до наших часів. Недовго у його гаремі перебувала й інша наложниця – найулюбленіша дружина шаха Іс-

маїла, Тачли-хатун, яку османи полонили під час битви на рівнині Чалдиран 1514 року. Її видали заміж за казаскера Анатолії Таджізаде Джафера-бея⁴. Невідома доля й іншої наложниці Селіма, яка народила йому під час перебування у санджаку Діярбакир сина Саліха та, можливо, доньку Камер-султан. Вони, як й інші трое синів Селіма (Орхан, Мурад та Коркуд)⁵, померли у дитинстві близько 1503 року і поховані у Діярбакирі в саду музею Св. Софії⁶. Можливо, й їхню матір також відправили з гарему Селіма, адже про неї нема жодних відомостей у комірних книгах палацу Маніси, до якого після Діярбакиру та Криму переїхала Айше Хафса зі шехзаде-престолонаступником Сулейманом, та Старого й Нового палацу Стамбула.

Як зазначив 1526 року посол Пьетро Брагадіно, у своїх 48 років Айше Хафса була дуже гарною жінкою⁷. Попри це, вона з 1511 року, тобто майже десять років, перебувала у розлуці зі султаном Селімом I Явuzом, адже майже весь свій час він присвячував військовим походам. Незважаючи на це, Айше Хафса хоч і скаржилась у листах на самотність, проте, щоби підбадьорити коханого чоловіка, завжди прикрашала їх побажаннями гучних перемог над ворогом задля зміцнення держави османів⁸.

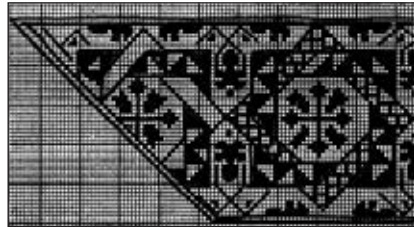
Роксолана ж, пишучи султанові Сулейману листи, зверталася до нього такими ніжними словами, як *«світло мого життя з ангельським обличчям»*, *«мій султане, моє найвище дерево у райському саду»*, *«душа моєї душі, мій повелителю»*, *«коханий повелителю»*, *«мій любий»*, *«моя щаслива зірко»*, *«о, мій самодержцю, мій султане»*, *«сонце»*, *«світло моїх очей»*, *«лікар моєї душі»*, *«життя моє»*, *«єдина надія на цім і тім світі»*, *«володареві світу та вічності»*, *«моя опора»*, *«мій шаху»*...

А підписувала їх так: *«невтішина»*, *«нешасна»*, *«бідна рабиня»*. У листах, страждаючи від розлуки зі султаном, вона називала себе *«сиротиною»*, *«безпорадною рабинею»*, *«нешасною наложницею»*, *«палаючою у вогні розлуки рабинею»*, *«згорілою від вогню розлуки, з печінкою, що перетворилася на кебаб»*. Серед цього переліку слів та порівнянь привернув увагу вислів *«негарне обличчя»*. Чому Роксолана називала себе так?

Каишбаити Роксолани. Топкарі müzesi

Подейкують, що першою красунею в гаремі вважали башкадуні (головну дружину) султана Сулеймана, черкеску Махідеван⁹, яка стала матір'ю старшого сина Мустафи¹⁰. Вона була знатного походження – черкеською принцесою Малхуруб. Її батько – родоначальник роду князів черкеських Ідар Темрюк, а мати – кримська принцеса Назджан¹¹. Мабуть, тому посол священної Римської імперії Ож'є Гіслен де Бусбек у «Турецьких листах» зазначав, що Махідеван родом з Криму¹². Адже її батьківщиною можна вважати Тамань, що відокремлена від півострова Керченською затокою, яку за старих часів латиною називали *Vosphoro Sinnerio*. Відтак, у Махідеван було ще одне ім'я – Босфоріана¹³, або Босфор¹⁴. 1508 року її 11-річною дівчинкою перевезли до османського палацу, де на неї чекав шехзаде¹⁵ Сулейман. Разом вони відбули до Криму на три роки. Саме там за Малхуруб закріпилось ім'я Бахарай (весняна, весняний місяць). У гаремі Сулеймана її за незрівняну красу ще називали Гюльбахар (весняна троянда) і Махідеван¹⁶.

Візерунок каишбаити Роксолани

Попри це, зі сходженням 1520 року на трон повелитель розлюбив її. Його новою фавориткою, тобто хасекі, стала руденька,

блакитноока, білолиця українка, яку султан за її життєрадісний характер назвав Хюррем¹⁷, що з фарсі перекладається як радісна, весела, усміхнена, задоволена, свіжа, яскрава¹⁸. Про це свідчать рапорти венеційського посла П'єтро Брагадіно, котрий 1526 року писав, що султан не звертав на Махідевран уваги, а спілкувався лише з Хюррем, яка була не стільки красивою, скільки витонченою та мініатюрною¹⁹.

*Роксолана. Невідомий автор.
Kunsthistorische Museum (Відень)*

В Європі вона відома як Роксолана²⁰. Її справжнє ім'я, котре дали при народженні батьки, історія не зберегла. Настею й Олександром Роксолану «охрестили» українські та польські письменники XIX століття²¹.

Про те, що Роксолана-Хюррем була тендітною, свідчать також льняні пов'язки (кашбашти²²) завширшки 4–4,5 см, гаптовані золотими, срібними та шовковими нитками, які вона надягала на голову, зав'язуючи їх ззаду на вузол²³. Завдовжки кожна з них 53 см²⁴ – це розмір її голови, який вказує на те, що вона була справді мініатюрною жінкою²⁵. Але не вважалася красунею, адже у тодішніх гаремах османів славилися чорноброві, з великими карими очима, довгими віями, дугоподібними бровами, густим чорним волоссям та пишними формами наложниці²⁶. Руденька, тендітна, невеличкого зросту дівчина відрізнялася від східних красунь, зазвичай черкесок та грузинок. Її зовнішність була на той час, безперечно, викликом. Тож не дивно, що через свій незвичний навіть для слов'ян тип краси Роксолана впала в око султанові Сулейману, якому належало 300 одалісок²⁷ у гаремі²⁸.

Сам він був худорлявим і високим, як на той час, чоловіком з виразною довгою тонкою шиєю та орлиним профілем. Не дивно, що власникові такої статури сподобалася зграбна, делікатна дівчина. Родзинкою її зовнішності, як стверджують турецькі дослідники, був кирпатий носик²⁹. Остання прикмета так в'їлася в історичну пам'ять французів, які мали дружні стосунки з османами, що в їхній мові з'явився вислів: «*Nez à la Roxelane*», тобто «трохи кирпатенький носик». Але чи був він таким у Роксолани насправді?

Сумніви у цьому посіяли її портрети невідомих художників. Один з них зберігається в історичному музеї Відня. На ньому Роксолана зображена у профіль з приспущеним прозорим яшмаком (чадрою). І тут її ніс не можна назвати кирпатим, радше – продовгуватим з горбочком. Те саме стосується й зображення Роксолани у крапчастому береті, яке оприлюднив турецький історик Мустафа Чагатай Улучай, та її образу пензля німецьких художників – майстра ребусів Ерхарда Шьона і гравера Ханса Зебальда Бехам. Два останні зображення було створено на основі портрета Роксолани роботи Міхаеля Остендорфера, намальованого 1548 року на замовлення італійського історика Паоло Джовіо³⁰. Схожий на цю

Роксолана у крапчастому береті. Невідомий автор. Uluçay M. Ç. Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları. – İstanbul: Şaka matbaası, 1950. – S. 7

Роксолана. Ханс Зебальд Бехам. 1530 р. Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg

Роксолана. Невідомий художник.
Топкарі müzesi

Роксолана. T. de Bri. *Vitae Et Icones Sultanorum Turcicorum, Principum Persarum aliorumque illustrium Heroum Heroinarumque ab Osmane usque ad Mahometem II. Ad vivum ex antiquis Metallis effictae, primum ex Constantinopoli D. Imp... Civem Francforti, 1596. – S. 206*

серію образів портрет Роксолани невідомого автора, створений масляними фарбами, зберігається у флорентійській галереї Уфіци і є, найімовірніше, авторською інтерпретацією двох попередніх її портретів. Адже зображена на ньому жінка темноволоса і похмура.

Брюнеткою Роксолана виглядає і на портреті XVII століття з експозиції музею палацу Топкапи невідомого венеційського художника. На ньому вона – в одязі зі широкою сорочкою без декольте, схожому на той, що носили османські жінки при надії. Можливо, тут її зображено вагітною. Примітно, що такий самий одяг можна побачити на гравюрі Роксолани XVI століття роботи Теодора де Брі, з якої і було написано портрет з Топкапи. На всіх цих зображеннях, як і на прижиттєвій гравюрі Матео Пагані 1540–1550 років, у Роксолани продовгуватий ніс із горбинкою.

Такий він і на портреті Роксолани роботи Тиціана під назвою «Султана Росса», де вона зображена з куницею, прикутою золотим ланцюжком до браслета на її руці.

Художник створив його на замовлення короля Іспанії Філіпа II³¹. Цей портрет також можна вважати документальним, адже його було написано 1550 року, в останні роки життя Роксолани. Тому на ньому вона має вигляд уже зрілої жінки. На портреті художник залишив напис, що йдеться про Росселяну, або Роксолану, яка стала дружиною султана Сулеймана в 16 років. Мистецький критик та біограф художників того часу Джорджо Вазарі зазначив, що бачив цей портрет у майстерні Тіціана³². Нині він зберігається в Музеї художнього та циркового мистецтва братів Ринглінг, що в Сарасоті (США), в якому зібрано унікальний живопис і скульптуру західноєвропейського середньовіччя та Ренесансу.

У вашингтонській галереї мистецтв є інша робота Тіціана – «Портрет леді». Зображена на ньому жінка схожа як дві краплі води на ту, що дивиться на нас із портрета «Султана Росса». Тому можна припустити, що це також Роксолана. Щоправда, тут вона без коштовних прикрас у зеленій (священний для мусульман колір) сукні з вінком із польових квітів на світло-рудому пишному волоссі та червоним яблуком у руці – символом плодovitості жінки, адже Роксолана народила султанові Сулейману щонайменше шестеро дітей.

Цікаво, що цей портрет Тіціана невеликий – 98x74 см. Такою ж є і його картина «Роксолана Росса» (97x76 см). Тому ці дві роботи можна вважати ескізами, що зберігалися в майстерні Тіці-

Роксолана. М. Пагані. 1540–1550 рр.
British Museum

ана, а потім потрапили до американських музеїв. Якщо ж і були парадні портрети Роксолани пензля Тіціана, то їхнє місцеперебування, на жаль, невідоме. Проте навіть з ескізів видно, що носик зображеної на них Роксолани не є кирпатим.

Звідки ж пішов поголос про те, що він має бути саме таким? На жаль, турецькі дослідники не наводять джерел, які б підтверджували цю інформацію. Тому пропоную своє пояснення: у перекладі турецькою слово «хитрий», яким найчастіше характеризували норів Роксолани, звучить як «курназ», що схоже на російське «курнос», «курносая», тобто кирпата. Тож, можливо, що саме наші північні сусіди – росіяни причетні до вигадки стосовно такої риси її обличчя. Адже від XVI століття вони постійно воювали з османами...

Роксолана. В. Тіціан. 1550-х рр.
Ringling Museum of Art. Сарасота. США

Але повернемося до листів Хюррем. Відомо, що вона спершу не знала османської³³ мови. Про це свідчать такі рядки з її перших листів: *«Мій султане, як ви питали: якби ти могла краще читати та писати (османською. – О. Ш.), то ще би більше всього написала б»*³⁴. Тож їй у цьому допомагали гаремні писарі. Через це мова її листів 1520-х років насичена канцеляризмом, які у той час так любили вживати придворні османи³⁵.

Через 7–10 років перебування у гаремі Хюррем почала дуже добре давати раду з османською. Адже улюблениця султана не лише народжувала та виховувала дітей, – вона ще навчалася в гаремній школі³⁶, читала книжки та рукописи багатой бібліотеки Топкапи,

а також твори великих поетів, більшість з яких писали саме за часів правління султана Сулеймана³⁷, серйозно поглиблювала знання. Ці навички Роксолана, безсумнівно, вигострювала і в інтелектуальних бесідах та диспутах із султаном.

Її листи почали «дихати» квітучою, барвистою мовою, якою вона щебетала, немов соловейко, не лише про кохання, а й про релігійні та політичні справи³⁸. Так, не раз у листах Хюррем, називаючи прекрасним лице султана, згадувала Юсуфа, який, за коранічними текстами, вирізнявся від інших людей надзвичайною красою³⁹. У збірнику хадисів Мусліма йдеться про те, як пророк Магомет під час сходження на небеса дарував йому половину краси Адама, якого Аллах створив Своєю рукою, і надав йому найдосконалішого й найпрекраснішого вигляду. Від пророка Юсуфа божеволіли жінки, і він, щоб їх не спокушати, був змушений прикривати своє прекрасне обличчя накидкою. Проте одна жінка: дружина намісника фараона – у Корані, Потифара або ж Пентефрія – у Біблії виявилася наполегливішою у своїх домаганнях. Вона намагалася його звабити, однак той опирався спокусі. Розгнівана жінка звела на юнака наклеп, звинувативши його у спробі згвалтування. Її задум спершу мав успіх: Юсуфа засудили та ув'язнили. Згодом фараон виправдав невинуватого чоловіка, наділивши його за всі заслуги державною владою.

*Портрет леді (Роксолани). В. Тиціан.
1555 р. Samuel Kress Collection,
Courtesy of the National Gallery of Art,
Вашингтон, США*